

Архивът на Асен Христофоров в Националния литературен музей

Иван Звънчаров

Архивът на проф. Асен Георгиев Христофоров постъпва във фондовете на Националния литературен музей преди 22 години. Обработен, инвентиран и предоставен за ползване в годината на постъпването си, днес през 2010 година вече е сигурно, че това е само част от архивното наследство на икономиста писател. През 1988 година съпругата на Асен Христофоров – Люба Христофорова – негов законен наследник по това време, разделя архивните документи на две равни по обем и значение за нас части. Една част попада в Националния литературен музей. Тя съдържа лични документи на Асен Христофоров от ученическите му години в Пловдив, в по-малка степен такива, регистриращи 10-годишното му пребиваване – последователно в Цариград и Лондон, първите варианти на литературните му текстове и дейността му на преводач, както и работни бележки към тях, още оригинални фотографии и кореспонденция (получени от Асен Христофоров писма от почитатели, редактори в издателства, роднини и приятели – в по-голямата си част писани след 9.IX.1944 г.). Личният фонд на Асен Христофоров в НЛМ се допълва и от част от личната библиотека на писателя (неговите литературни текстове и краеведски студии, няколко книги от български автори с дарствени надписи за Асен Христофоров, книги на английски език, присъдени като награда на Христофоров при следването му в Лондон, всички броеве на редактираното от Асен Христофоров в Робърт колеж издание „The Robert College Herald“.

Втората част от архивното наследство на Асен Христофоров е предложена по същото време (1988 година) на Централен държавен архив. В най-общи линии там са попаднали лични документи, свидетелства и албуми, свързани с престоя на Асен Христофоров в Цариград и Лондон. Особен интерес представляват писмата, изпращани от Асен Христофоров до неговата майка Мария Христофорова и студентските му записки от Висшето училище за икономика и политически науки към Лондонския университет. Дейността на Асен Христофоров като икономист, работата му като служител в различни учреждения, преподавателската му дейност, както и копия от документи, отразяващи престоя му в трудово-възпитателното общежитие на о-в Персин в землището на с. Белене, също са документално отразени в личния фонд на Асен Христофоров в ЦДА. Там се намират и някои по-късни варианти

на литературните му текстове, че даже и препис от негови записки за лагера в Белене¹.

Общ поглед върху тези два фонда, сформирали се според волята на Люба Христофорова, ще доведе и до една по-плътна характеристика на документалното наследство на Асен Христофоров, но на този етап задачата, която е поставена тук, насочва към кратък преглед на документите, съхраняващи се във фондовете на Националния литературен музей. Не може да се започне без уговорката, че през 1991 г. в сп. „Пламък“², Румяна Койчева прави сбит, но стойностен преглед на материалите, постъпили в Националния литературен музей. Ценен, понеже сама Румяна Койчева работи със съпругата на писателя Люба Христофорова по комплектуването и аотирането на документите.

В отдел „Фондове и литературно наследство“ на Националния литературен музей в София се съхраняват ръкописите на почти всички написани от Асен Христофоров, а по-късно и отпечатани литературни произведения. На някои от тях Асен Христофоров е записал на коя дата е започнал да работи по текста и на коя дата е завършил работата си. Според тази датировка излиза, че Асен Христофоров е пишел относително бързо, стегнато във времето. Например повестта „Трима с магаре из Рила“ е написана за 4 месеца, а повестта „Иманяри“ за три месеца. Още една повест, поставяща началото на официалното писане на Асен Христофоров след престоя му в Белене, е започната на 19 март 1955 г. Работата над текста с работно заглавие „Кавалеристи“ завършва след 2 месеца и на 18 май 1955 г. съавторите Станислав Вихров и Асен Христофоров, подписал се тук с псевдоним Асен Доспейски, предават работата си за отпечатване. Един наистина любопитен авторски тандем, чието бързодействие е възнаградено и от скорошното отпечатване на книгата през месец ноември 1955 г., но с подменено заглавие – „Боев път“. При първоначално преглеждане на ръкописите това е и следващото натрапващо се впечатление, а именно: бързото отпечатване на текстовете спрямо датата, която Христофоров поставя като крайна за тяхното написване. По-точно може да се каже – ръкописите на Асен Христофоров не са залежавали в редакциите на издателствата. В повечето от случаите на датирани ръкописи може да бъде проследено, че те се отпечатват до една година след написването им. Разбира се тук става дума за публикуваните текстове. Може да се посочи и едно изключение – това на драмата в пет действия и с три работни заглавия („Покровителят“, „Петното“ и „Развигорът“), която Асен Христофоров пише отново в съавторство – този път с Хаим Бенадов, – но в крайна сметка Комитетът по култура не я пуска за официално публикуване, като я циклостилира само за вътрешно-служебно ползване. За съжаление, в архива на Асен Христофоров липсват документи, които да проследяват взаимоотношенията му с българските издателства и да отразяват

¹ ЦДА, ф. 782 К. оп 2. Христофоров, Асен Георгиев.

² Пламък, 1991, кн. 2, с. 66.

какво е предлагал за печат и какво евентуално е било отхвърляно. Затова е трудно да се определи статутът на непубликуваните текстове на Асен Христофоров, които се съхраняват в Националния литературен музей. Не може да се определи с точност кога са писани и дали Христофоров е правил опити да ги публикува. И така, заглавия като „Хунияда (съвременна хроника)“, „Последните Мацакурци (Летописни бележки за едно бивше царско село)“, „Скици из Рила“ (тук има съвпадение със заглавието на публикуваната през 1957 г. книга на Асен Христофоров), „Агнешка хайка по мечка“, „Черната котка“ и „Хлапак“ оформят комплект от непознати и непубликувани ръкописи на Асен Христофоров, които очакват своите изследователи.

Около 20 на брой бележника в архива на Асен Христофоров могат да насочат изследователите към оформянето на неговите идеи за писане и методите му за подбор на материали след 1947 г., когато се озовава в с. Говедарци след като неговата официална преподавателска и научна дейност е прекратена. Тук в помощ може да бъде и един поглед към циклостилното отпечатаните лекции на Асен Христофоров, четени в Държавното училище за финансови и административни науки през учебната 1944/45 г., събрани под заглавието *Кратък курс по стопанска география на България. Част I. Земя, труд и капитал. По записките на А. Г. Христофоров, 1945*. Заглавията на лекциите могат да се отнесат към съдържанието на бележниците, отразяващи работата на „икономиста в изгнание“. Ето някои от заглавията на тези бележници: *Бележки за някои езера, Бележки за Смрадлив гьол, Бележки за Мальовишки езера, Бележки за някои местности, Бележки за някои местности и езера, Бележки за морфологичните и температурни измерения на Седемте рилски езера, Цифрови данни за Седемте рилски езера*. Спрямо лекциите на Асен Христофоров тези бележници би трябвало да се отнесат като съдържание към темата *Физико-географска характеристика на България* и към следващите я подтеми *I. Положение, граници и пространство. II. Ортография, Хидрография и почви. III. Кратка климатична характеристика (Обща характеристика, а) Средна температура, б) Разпределение на валежите, в) Посока на ветровете*).

Видно е, че за няколко години Асен Христофоров е принуден да редуцира мащабите на своите занимания от национални към регионални, но това не отменя експертните му навици при събирането на материали. Другата разлика е в целта на статистическите извадки, записвани в бележниците, а именно създаването на литературен текст – в конкретния случай на пътеписа „Рилските езера“³ – включен след преработка от Христофоров по-късно в книгата „Скици из Рила“⁴. Сякаш това са позволените забавления на експерта след наложения заповед върху официалната му научна и преподавателска дейност.

³ НЛМ ОФ Инв. № w2877/88

⁴ Христофоров, Асен. Скици из Рила. С.: Медицина и физкултура, 1964, с. Стр. 142–147.

В записките на Христофоров детайлното физико-географско проучване на Рила планина (с нейните обособени дялове) – на климата, подземните богатства (каменновъглищни залежи, руди и рудокопачество, карриери, солници, минерални извори) и надземните богатства (гори, залежена и незалежена площ, дървесни видове, диви животни, птици и риби, стопански животни и птици), – преминава към проучване на състоянието и движение на населението, на живота в Рила, на хората в Рила, на видовете селища, на градското и селското население, на сградите и улиците в Самоков. Статистическите скици се съгъстват около гр. Самоков и района на Искровете – основни места в литературните и краеведските текстове на Асен Христофоров.

Сред непубликуваните текстове в архива интересно е мястото, което заема заглавието „Пашаница и долината на Искровете. Популярен очерк“⁵. Това е единствен непубликуван текст на Христофоров, който е снабден с атрибутите на бъдеща публикация. Завършен през месец юли 1950 г., този „Популярен очерк“ (според определението на автора) е най-ранният подготвен текст на Асен Христофоров след „Скици из Лондон“. Това е и първи опит, неосъществен докрай, за вклиняване в условията на „новото време“. Стратегиите на писане при Христофоров малко преди задържането му от Държавна сигурност заслужават особено внимание от страна на неговите бъдещи тълкуватели. Ръкописът се състои от предговор на автора, 8 отделни части и библиографски бележки. Заглавията на отделните части на очерка препращат към идентичното разпределение на заглавията в книгата „Искровете. Историко-географски очерк“, отпечатана през 1962 година, т.е. 12 години по-късно, а именно: *Джебели Рила и Пашаница; Един изчезнал град; Искровете – легенди и факти; Рударството и ангарията; В края на робството; Свободата и войните; Към нов живот*. В книгата от 1962 г., обаче, съдържанието е подменено, все пак изминали са повече от десет години, в които Христофоров е събирал данни за региона, а и вече е отпечатал книгите си „Скици из Рила“, „В дебрите на Рила“, „Мацакурци“ и романа „Ангария“.

Намигвайки шеговито към безвъзвратно преминалото време на научни и литературни успехи, в предговора към „Пашаница и долината на Искровете“, Асен Христофоров задава жанровите рамки, характерни за повечето последващи негови текстове, загатва за своето битие на „неофициален“ човек, лишен от възможността да практикува „строга наука“:

Читателите са привикнали да търсят в предговора към всяка нова книга мотивите, които са подбудили автора да напише книгата, новото, което той счита, че внася към разглеждания въпрос, както и ясно и конкретно определение на книгата по същество. Задачата е тъй трудна, че обикновено авторите прибегват към

⁵ НЛМ ОФ Инв. № а2868/88.

услугите на трети лица, които поемат върху себе си грижата да напишат необходимия предговор.

Тъй, преди години, когато представих на наш мастит писател ръкописа на една моя книжка върху страната, в която бях прекарал младините си, с молба да напише предговора⁶, последният намери за уместно да напише, че книгата не е роман, ни есе, ни пътепис... На свой ред, в предговора на настоящата книжка не бих могъл да пиша друго, освен че тя не е суха история, нито описателна география, нито стопанска студия, нито пътепис, нито даже обикновено географско-поселищно проучване, а смесица от всички тези видове книжнина.

С една дума, липсват достатъчно материали за едно строго историческо проучване, а онези, които са на лице, често се смесват и преливат в легенди и поверия. Сухото географско описание на тази част от Рила не е по вкуса на автора, вероятно не би се понравилось и на читателите, особено след Вазовата „Великата рилска пустиня“ и пътеписите на Павел Делирадев, или научните описания на Ж. Радев, В. Г. Радев и мнозина други наши учени. Така се елиминира и възможността за създаването на един действително художествен пътепис за Искровете.

Остава възможността за изграждането на една стопанска студия върху исковските селца, или на едно географско-поселищно проучване. Въпросът е актуален, историческият момент е твърде интересен, проблемите се поставят остро във връзка с национализацията на горите, преминаването към колективно стопанисване на земята и наченките на местната промишленост. Не липсват и данни, особено от турско време – за населението във всяко отделно село, за броя на добитъка по видове и села, но съвременните статистически сведения не са на разположение поради техния поверителен характер. Така отпада и тази последна възможност за едно строго научно третиране на въпроса.

В замяна, предлаганата книжка върху Пашаница и долината на Искровете съдържа елементи от всички споменати по-горе литературни видове и надеждата на автора е, че въпреки всичко той е съумял да даде една обща представа за възникването и историческото развитие на исковските селца от най-далечното минало до днешни дни. Авторът е дълбоко убеден, че Искровете заслужават едно много по-цялостно и завършено проучване, отколкото настоящото, чиято цел е да възбуди интереса на възможно по-голям кръг читатели към чудната долина на Искровете и ограждащите я планински вериги.

⁶ Става дума за книгата „Скици из Лондон“. Предговор към нея през 1945 г. пише писателят Константин Петканов.

Любовта към планината ежегодно влече хиляди и хиляди любители на природата в долината на Искровеите и по хребетите на Пашаница. И тъй както настоящата книжка е рожба на тази любов, така и в недалечно време други и по-вещи писатели ще подемат темата, ще я разгърнат в достойно за нея великолепие и ще прославят не само тази прелестна част на несравнимата Рила, или китните искровски селца, сгушени между Пашаница и насрещната Лакатишка Рила, но и самите корави планинци от Искровеите в чиито гърди тлее неугасимата искра на свободата.

С. Говедарци, 29.VII.1950 г. А.Г.Х.⁷

Важна информация относно битието на Христофоров във времето, през което работи върху „Пашаница и долината на Искровеите“, може да бъде извлечена от неговото досие, оформено от служителите на Държавна сигурност. Документите от това досие, публикувани в том трети от изданието „Асен Христофоров. Избрани произведения и документи“, дават определена яснота около намеренията на Христофоров да състави едно официално историко-географско-стопанско описание на Искровеите. В някои донесения за Асен Христофоров се споменава и за изявеното от него желание да получи писма от властите в самоковските села, с които да му бъде разрешен достъп до „засекретените“ сведения за броя на добитъка, площта на обработваемите земи и населението. Става ясно, че местните служители на Държавна сигурност са объркани от това желание – то буди съмнения. Направено е и запитване до висшестоящ кадър с молба за методическа помощ при разрешаване на този казус⁸. От цитирания предговор на Асен Христофоров към „Пашаница и долината на Искровеите“ е видно, че разрешение за регламентиран достъп до статистическите данни не е получено. Това е още една причина Асен Христофоров да се ориентира към изготвянето на лична статистическа карта за региона на Искровеите чрез инцидентни „разпити“ на овчари (преминаващи в близост до неговата къща, разположена над Говедарци), местни жители (в кръчмата) и планинари (по планинските пътеки и в хижите).

Бележниците със статистически данни и ръкописът „Пашаница и долината на Искровеите“ могат да помогнат при осветляването и детайлизирането на живота и дейността на Асен Христофоров след заселването му през 1947 г. над с. Говедарци. Във времето до месец юни 1951, когато попада в следствения отдел на Държавна сигурност, Христофоров очертава географски и тематично границите на бъдещите си текстове. Тук са заложени темите и социалните явления, които ще бъдат проследени по-сетне в отделни книги: красотата на Рила планина и региона на Искро-

⁷ НЛМ ОФ Инв. № а2868/88, л. 3.

⁸ Христофоров, Ас. Избрани произведения и документи в три тома. Том III. С.: БНБ, 2010. с. 311–312, 315.

вете и движенията на човека в природата, рударството и ангарията в самоковско, живота на селяните в Говедарци, кооперирането на селското стопанство. Местата, които проучва, са Рила планина с мимолетни забегки към Пирин и Родопа планина, Самоков и самоковско, местността Искровете, село Говедарци, Параклиса „Св. Георги“ (над с. Говедарци), собствената му къща с двор.

Професионалните привички на Асен Христофоров не се губят и след принудителното откъсване за близо 15 месеца престой в следствието на Държавна сигурност и в Трудово-възпитателното общежитие на о-в Персин край с. Белене. Ако се доверим на собственоръчно поставените от Христофоров дати в един от неговите бележници за природата и хората в Рила⁹, можем да предположим с голяма доза увереност, че много скоро след освобождаването му от Белене той вече е „на терен“ и работи. На лист втори от този бележник Асен Христофоров е записал с черен молив: „Светла и Лавината (17.XII.1952)“. Под това условно заглавие следва „снетата“ при разговор с планински спасители и хижари история за премеждие, случило се на 16.XII.1952 г., когато група приятели по повод наблюдавания рожден ден на Сталин правят опит да се изкачат до връх „Сталин“ (Мусала), а на връщане са пометени от лавина – като по чудо без трагични последици (все пак празник е това). Асен Христофоров реализира записания материал в публикуваната през 1957 г. книга „Скици из Рила“, но тук случката е „преместена“ в месец декември 1953 г., а първопричината за събитието е отпаднала от текста (междувременно Сталин вече е покойник)¹⁰. Все пак Христофоров е използвал този разказ, фиксиращ събитие, протекло малко повече от четири месеца след края на престоя му в Белене, когато отново е при своите любими планинари, за да събира техните истории. Важен детайл във водените от Асен Христофоров бележници е и нерядкото смесване на български с английски език и още на самоковски говор с английски език. Този любопитен за проучване синтез отвежда към следваща страна от творческата характеристика на Христофоров – дейността му като преводач.

Ръкописите на Асен Христофоров, част от неговия архив, съхраняван в Националния литературен музей, отразяват почти изцяло официалната му дейност като преводач – тук няма ръкописи на преводи, които да не са отпечатани. Различен случай представлява само ръкописът от превода на „Дъблинчани“, публикуван частично, а по-късно и изцяло, но след смъртта на Христофоров, без неговата последна воля и намеса на преводач.

Асен Христофоров не е първият българин, превеждал „Дъблинчани“¹¹, а ако се доверим на написаното от Николай Б. Попов, дори можем

⁹ НЛМ ОФ Инв. № г3067/88.

¹⁰ Христофоров, Асен. Скици из Рила. С.: Медицина и физкултура, 1964, с. 60–61.

¹¹ Джеймс Джойс. Ивлин. – превод на Георги Славов. В: Съвременни английски разкази (превод от английски). Народна култура. София, 1965. Стр. 145–150.

да приемам, че преводът на Христофоров е достигнал в официалната му версия до нас през 1981 г. „основно преработен“, със значителни промени спрямо своя първообраз, изработен най-вероятно след средата на 60-те години. Малък знак за работата на Христофоров над „Дъблинчани“, може да бъде открит в ръкописното му наследство, съхраняващо се в Националния литературен музей. В две еднотипни тетрадки, произведени съответно през месеците април и октомври на 1966 година от ДКЗ „Димитър Благоев“ – Гара Белово и озаглавени последователно „Dubliners 1“¹² и „Dubliners 2“¹³, Асен Христофоров е „набелязал“ проблемни места при работата с оригиналния текст на английски език, регистрирайки страниците, редовете и конкретните думи, фрази или изречения, предизвикали извънредното му внимание при превода. Тук може да бъде отбелязан и един конкретен пример, отличаващ се и с датировка, дадена от Христофоров. Във втората „тетрадка-речник“, при терзанията около превода на поемата „Смъртта на Парнел – 6 октомври 1891“, която е включена в текста „В деня на бръшляновия лист“, Асен Христофоров е записал с мастило (с каквото са изписани и двете тетрадки) на английски език части от стихове. Явно в следващ етап е дал своите решения на български език, изписани с молив, например: „... *the rabble-rout /Of fawning priests...* = *невзрачната тълпа от подмазващи се свещеници*“, а по-долу: „*Spurned them in his pride* = *презря ги в гордостта си*.“ Под допълненията с молив Христофоров е поставил дата – 11.IV.67 – още един ориентир за времето, в което той е работил по превеждането на „Дъблинчани“. Запазен е и изцяло преведеният от Асен Христофоров текст на „Дъблинчани“ в един от неговите първи завършени и недатиранни варианти, изписан с молив върху 375 листа¹⁴.

Интересен детайл около битието на ръкописа на „преведените „Дъблинчани““ може да бъде открит в книгата на професора по журналистика от Колумбийския университет в САЩ Доналд Р. Шанор за Източна Европа, озаглавена „Soviet Europe“ и издадена през 1975 г. в Ню Йорк¹⁵. Почти пророчески Шанор представя Полша чрез разговорите, които води с Кардинал Войтила, в Чехословакия се среща със Зденек Хейзлар – взел активно участие в събитията от 1968 г., провежда интервюта с Йозеф Богнар (един от основните архитекти на икономическите реформи в Унгария) и Силвиу Брукан (изявен „дисидент“ и „борец за човешките права“ в Румъния), за да стигне в своето пътуване до България и да се срещне с... Вуцидей и Асен Христофоров и техните „бърлози“ около село Говедарци¹⁶. Наистина любопитно решение. Дори и до днес не е съвсем точно проверено кой стои зад образа на Вуцидей – този символ,

¹² НЛМ ОФ Инв. № b3062/88.

¹³ НЛМ ОФ Инв. № c3063/88.

¹⁴ НЛМ ОФ Инв. № a2901/88.

¹⁵ **Shanor**, Donald R. *Soviet Europe*. Harper & Row, Publishers. New York, 1975. 252 p.

¹⁶ Пак там, p. 176–192.

според проф. Шанор, на борбата за човешки права в България. Един американски журналист и преподавател влиза в къщата на Вуцидей, на свой ред след Асен Христофоров, говори с него и с неговата съпруга, за да представи решението за „едноличното бягство“ от процесите на колективизация в България, както и последиците от този знаменателен акт (девет месеца престой в затвора за „кражба на дървен материал от гората“, според предадените от Шанор думи на Вуцидей). Решението на Вуцидей да не включи/предаде своите 24 декара земя в общото стопанство е акт на свободната човешка воля, а именно такива прояви търси и проф. Доналд Шанор, преминавайки през Краков, Прага, Източен Берлин, Будапеща, Букурещ и Говедарци. Поради елементарни съображения за сигурност истинското име на Вуцидей и тук не е споменато. Най-вероятно, за разлика от Асен Христофоров, починал през 1970 г., през 1975 г., когато е отпечатана книгата на проф. Шанор, Вуцидей е бил все още сред живите. Именно смъртта на проф. Асен Христофоров е една от причините за разговорите между него и проф. Шанор в края на 60-те години да бъдат отпечатани тук. За Христофоров едно подобно интервю е и възможност за изповед пред човек от друг свят, който е дал обещанието, че не би цитирал разговорите между тях, ако това би довело главоболия на разпитваното лице. Така става възможно и говоренето на Асен Христофоров за изцяло преведената от него книга на Джеймс Джойс „Дъблинчани“, която за негово съжаление, след като е одобрена за печат, е заключена в чекмеджетата на цензурата¹⁷. Може само да се предполага дали проф. Доналд Шанор е предал коректно думите на Христофоров за историята на ръкописа, а още – дали сам Христофоров не е преекспонира предварителните си проучвания около възможността за публикуване на преведените на български език „Дъблинчани“. Все пак за отбелязване сякаш е, че Асен Христофоров „проговаря“ по тази тема пред чужденец. Пред чужденец, който единствен официално се интересува (наред със служителите на Държавна сигурност) от битието на писателя и неговия Вуцидей, припознавайки ги за знаковите фигури за България, разгледана като част от „Съветска Европа“ в края на 60-те години на века.

Но Христофоров не само превежда „Дъблинчани“ на Джеймс Джойс. Въпреки официално заявяваното от преводача отстранение спрямо преведените от него текстове и автори (в предговор към „Панаир на суетата“ на Уилям Текери Христофоров представя ролята на преводача не само като предателска, но дори и като убиваща, унищожаваща оригиналния текст), сякаш са възможни постановки, при които авторските текстове на Асен Христофоров могат да бъдат разглеждани и като „невинна“ игра с преведените от него образци на европейската (англоезична) проза.

Официални документи за дейността на Асен Христофоров като преводач могат да бъдат открити и в личния архивен фонд на Анна Каменова (също писател и преводач), който се съхранява в Националния лите-

¹⁷ Пак там, р. 180.

ратурен музей и е в процес на обработка. Сред материалите от архива на Каменова се намират и документи, свързани с дейността ѝ на секретар на кръжока по английски език при Кабинета за художествен превод към Съюза на българските писатели. От протоколите и докладите, четени при събирането на кръжока, става ясно, че още в края на 1954 г. Асен Христофоров е зам.-секретар на тази група, включваща преводачи от английски сред които са Герда Минкова, Марго Алексиева, Александър Ризов, Сидер Флорин, Златка Чолакова, Петко Дренков, Гочо Чакалов, проф. Виктор Шаренков, Лев Шопов, Пенка Касабова, Невяна Желязкова и Тодор Вълчев. Две години след напускане на Трудово-възпитателното общежитие Христофоров е приет и признат поне от тази колегия. През месец декември 1955 г., с нарочен доклад, също запазен в архива на Анна Каменова, той предлага Цветан Стоянов да бъде избран за редовен член на кръжока. Оказаната подкрепа от страна на Христофоров вероятно е и една от причините няколко години по-късно Цветан Стоянов да се обърне именно към него за съдействие при редактирането на „Студеният дом“ от Чарлз Дикенс¹⁸. За историята около превеждането на тази книга интересно свидетелство е оставил и Атанас Славов – другият млад (по това време) преводач на „Bleak House“¹⁹. За работата на Христофоров с млади български преводачи свидетелстват ред спомени на негови съвременници. Тази негова дейност, обаче, не винаги е била официално регистрирана и трудно може да бъде проследена чрез документи, като по тази причина преминава в сферата на догадките. Документите от архива на Анна Каменова все пак оформят една представа за активното участие на Асен Христофоров в сферата на превода през 50-те години. Повторното му встъпване в полето на художествена литература като автор става възможно малко по-късно.

Кореспонденцията, част от архивното наследство на Асен Христофоров, съхранявано в Националния литературен музей, на пръв поглед не е особено провокираща – това са близо 100 (96) писма, изпратени до Асен Христофоров, като преобладаващата част от тях са писани през 60-те години, а само седем писма са писани в периода 1944–1955 г. Писма отпреди 9.IX.1944 г. няма. По състав на подателите първенство държат почитатели на литературните произведения на Асен Христофоров, любители на планината, бивши негови студенти. На този фон се открояват писмата от Държавно издателство „Георги Бакалов“ (Варна) от 1964 до 1968 г. През 1964 г. издателство „Георги Бакалов“ отпечатва преведената от Асен Христофоров книга на Джером К. Джером „Три души в една лодка“. В писмо от 1964 г. става ясно, че от Асен Христофоров се очакват нови негови преводи, а и авторски текстове. На 27.IV.1965 г.

¹⁸ Дикенс, Ч. Студеният дом. Превод Атанас Славов и Цветан Стоянов. Редактори Сидер Флорин и Асен Христофоров. С.: Издателство на НС на ОФ, 1959, 830 с.

¹⁹ Славов, Ат. С. Трева обрасли. Париж: Пеев & Попов, 1983, с. 150–152.

поетът Петър Алипиев, редактор в същото издателство, пише на Христофоров, че е получил текстовете на новелите и ръкописът стои в чекмеджето му, като вероятното отпечатване ще се осъществи в края на 1965 г. (при наличието на хартия) или през 1966 г.²⁰ И в действителност през 1966 г. издателството публикува новели на Франк Р. Стоктън, Уилям Скорзби, Стийвън Крейн, Едгар Алън По и Джоузеф Конрад, подбрани и преведени от Асен Христофоров в сборник, озаглавен „Седем разказа за седемте океана“.

Любопитно е и писмото на Петър Алипиев от 19.VII.1968 г.²¹, в което с шеговит тон Асен Христофоров е подканен да се труди по-усърдно:

Бай Асене, между нас казано съвсем не е нужно да се обяснява предварително съдържанието на книгата. Ти си голям писател, и не може да не ти вярваме нито ние, нито българската литература. Пък и трите години, които минаха, не те ли убедиха, че трябва да я напишеш тая книга. Ами ако, не дай си боже, те свази трамвай?

*Имаш доколкото знам, какво да ядеш и затова сядай и пиши
Поздрави! Винаги твой Петър Алипиев.*

Трудно е да се отгатне за коя книга пише Петър Алипиев – най-вероятно този проект е останал неосъществен така, както са останали неосъществени и други проекти на Асен Христофоров.

В писмо на Николай Николаев²² до Асен Христофоров от 21.III.1945 г. могат да се прочетат любопитни пасажи за ласкавите отзиви на английската преса относно публикуваната по това време книга „Скици из Лондон“, както и за първите публикации на фрагменти от същата дебютна проява за професора по икономика в литературното поле на страниците на в. „Мир“ през 1944 г.:

Драги господине Христофоров,

Не се чудете никак на моята фамилиарност.

Наистина, аз още не съм имал чест да се запозная с вас отблизо, което толкова би ми било приятно. Туй, обаче, не ми е попречило да добия за вас най-ласкави сведения. Освен това, аз прочетох по-рано в МИР, сетне – и на отделна книга – вашите СКИЦИ ИЗ ЛОНДОН. А вий знаете, че между един автор, който като вас, не само заслужава най-голямо внимание и почит, но извиква и искрено възхищение, и един читател, който знае какво и как да чете, се създава неизбежно една духовна близост (афинитет).

²⁰ НЛМ ОФ Инв. № а3001/88.

²¹ НЛМ ОФ Инв. № а2914/88.

²² Дългогодишен преподавател по български и френски език, един от основателите на списанията „Книгописец“, „Родна реч“ и „Златорог“, преводач, книгоиздател, библиотекар и библиограф.

Ето защо не е чудно, че и аз, който още не съм ви виждал, ни разговарял с вас, се чувствавам някак си не съвсем чужд, както няма да бъде странно, че ще ви обезпокоя с доста дълго писмо.

ВАШАТА КНИГА. – Противно на „надеждата“, която сте изказал пред вашата познайница и моя братова дъщеря, госпожица Марийка Николаева, американска гимназистка, абсолвентка на нашия философски факултет и инспекторка в министерството на социалната политика, вий няма да получите нобеловата премия за СКИЦИ ИЗ ЛОНДОН. Но вий вече сте се удостоили, вярвам, с други две – не, обаче, шведски – премии. Едната трябва да е, сигурно, ласкавият отзив на английския печат за книгата ви. Другата, която е мое безпогрешно очакване и разбиране, е, че след Алековото ДО ЧИКАГО И НАЗАД, аз не съм прочел нещо, по-хубаво от Христофоровите СКИЦИ ИЗ ЛОНДОН...“²³

Интерес представляват и двете писма на майката на Асен Христофоров Мария Христофорова²⁴, които се съхраняват в Националният литературен музей. След заминаването му в Цариград, където постъпва на обучение в Робърт колеж през 1924 г., ненавършил 14-годишна възраст, Асен Христофоров и Мария Христофорова поставят началото на интензивна кореспонденция помежду си, продължила десет години и логично затихнала едва след завръщането на вече дипломиралия се икономист от Лондон в България през 1935 г. Както вече бе споменато, в Централен държавен архив се съхраняват над 200 писма, изпратени от Асен Христофоров до майка му през този период, за радост, запазени от нея. Не е известна засега съдбата на писмата на Мария Христофорова до сина ѝ, които би трябвало да са също толкова на брой. Писмата, съхранявани в НЛМ, са писани от Мария Христофорова през 1958 и 1960 г. В по-ранното от тях (Пловдив, 19.X.1958), освен майчина радост около публикуването на превърналата се по-късно в емблематична за писателя книга „Мацакурци“ (в последвалите преиздания под заглавие „Вуцидей“), може да се проследи и откровен родителски гняв спрямо несъвършенствата, допуснати в текста, било то от невнимателен коректор (горката Милка Колева), или от разсеян автор:

Мили Асене,

Прочетох книгата ти „Мацакурци“ с голямо увлечение и много ми се хареса. Написана е увлекателно, изпъстрена с прекрасни описания на природата – с малко думи голяма красота изразена. Много картинно и живо описани всички герои и човек си ги представя като че ли ги вижда наистина пред очите си. Хумора пък, който се среща на често, създава весело настроение у читателя. А наречието, на което говорят лицата, вмъква разнообразие и прави книгата по-забавна.

Изобщо книгата ми се хареса – но допуснатите грешки така ме нервниха та непрекъснато ругаех тая некадърница коректорката и се заканвах да ѝ

²³ НЛМ ОФ Инв. № v2976/88, л. 1.

²⁴ НЛМ ОФ Инв. №№ a2940/88, T2954/88.

напиша едно любезно писмо та да я накастрия здравата. Дори ми мина мисълта за умишленост в допускането на толкова много грешки, за да те злепоставят в очите на читателите.

Няма да скрия, че упреквам и теб, дете ти сам не си поискал да прегледаш колите преди да се печатат, а си се доверил на тази коректорка. Истина ти казвам, че за първи път чета книга с толкова много грешки и това ужасно много ме дразнеше...²⁵

Във второто писмо от 21.XII.1960 г., майката се интересува и от текущата работа на сина си:

...Болната съквартирантка днес ми разправя, че като била в болницата сестрите чели една твоя книга със заглавие – „Вълчи вой“. Казах ѝ, че има грешка и че книгата е „Мацакурци“, а един от героите има прякор Вуцидей. Каза, че книгата вървяла от ръка на ръка и много я харесвали. Аз пък си мислех в това време за бъдещата ти книга „Трима с магаре из Рила“. Какъв ли успех ще има тя и колко ли ще се търси и все повече и повече ми се иска по-скоро да я напишеш и да доживея да я прочета...²⁶

Ако се доверим на датировката, направена от Асен Христофоров, за която вече стана дума по-горе, писането на първи вариант (надписан от Христофоров като „First draft“) на текста за повестта „Трима с магаре из Рила“ започва на 2 януари 1962 г. и приключва на 5 април 1962 г.²⁷, а отпечатването на книгата става факт през 1963 г. Христофоров може и бързо да е пишел, но от писмото на майка му става ясно, че внимателно е обмислял своите текстове, а и заглавията им, преди да пристъпи към изпълнението на задачата. За тези навици на Асен Христофоров при писане свидетелство е оставила и неговата съпруга Люба Христофорова²⁸.

Заслужават да бъдат споменати още писмата на Тодор Стойчев – учител на Асен Христофоров във II Пловдивска прогимназия (позната и като „Прогимназия Маразли“ по името на нейния основател), както и писмата на писателя Станислав Сивриев, писани през 1965 г., докато Асен Христофоров е в болница. Христофоров явно не се е вслушал в упреците, предупрежденията и молбите на загрижените за неговото здраве приятели. По-късно дори проф. Шанор записва в споменатата вече книга наблюденията си около поведението на Христофоров и отбелязва небрежното му, едва ли не самоунищожително отношение към собственото здраве. В интензивното пушене и пиене, че дори и в прекомерното хранене, проф. Шанор подозира Асен Христофоров в опит да накаже тяло-

²⁵ НЛМ ОФ Инв. № а2954/88.

²⁶ НЛМ ОФ Инв. № а 2940/88.

²⁷ НЛМ ОФ Инв. № а 2899/88.

²⁸ Христофорова, Люба. С любов към българското. – Софийска правда, бр. 151 от 26.XII.1980 г. Стр. 4.

то си, да го разруши²⁹. По този начин Доналд Шанор се причислява към онези, които смятат, че смъртта на писателя, настъпила през август 1970 г., не е естествена, а е търсена и предизвикана. Едва ли Тодор Стойчев е вярвал на подобни предположения, но през декември 1965 г. с писмото си прави пореден опит да вразуми Христофоров:

...Как имаше воля да напишеш такива рядко хубави по замисъл и художественост бисери, а нямаш воля да се справиш със страсти, които подкопават и рушат здравето ти. Ти си силен човек и трябва да надвиеш заради себе си и заради близките си... Не мога да се начудя, ти от камък ли си, от дърво ли си, от чилик ли си. Как издържаш?

Във фондовете на Националния литературен музей се съхранява и малка част от личната библиотека на писателя. Тук са, естествено, неговите лични бройки от литературните му произведения, както и две от книгите³⁰, които Христофоров получава като престижна награда по време на следването си в Лондон и които е запазил като част от доказателство за не докрай случилото се в живота му. Тези книги са знак за предстояща блестяща кариера на икономист, отличен в едно от най-престижните икономически училища в Европа. Част от тази малка лична библиотека са и 11 броя от изданието на Робърт колеж в Истанбул – „Робърт колеж Хералд“ (The Robert College Herald), на което от септември 1930 до юни 1931 г. главен редактор (Editor-in-chief) е именно Асен Христофоров, изявяващ вече лидерски и литературни амбиции и способности. Наличието в библиотеката на едно великолепно издание от 1822 г. с поезията на Джон Милтън подсказва за още една амбиция на младия Христофоров от годините на обучение в Робърт Колеж – да преведе „Изгубеният рай“. За жалост, освен спомените на негови приятели от колежа, не са известни други документи, които да регистрират този негов смел опит. Само няколко са книгите, подарени на Асен Христофоров с посвещения – от Константин Петканов, Димитър Талев и Хаим Бенадов – и това е повод да се отбележи, че огромната част от библиотеката на писателя се съхранява от неговите наследници и все още не е достатъчно добре проучена. Все пак, дори тези няколко книги с посвещения носят достатъчно интересна информация. Посвещението от Константин Петканов, поставено върху книгата му „Морава звезда кървава“³¹ – второ (след конфискуваното) издание от 1945 г. – е и знак за близ-

²⁹ **Shanor**, Donald R. Soviet Europe. Harper & Row, Publishers. New York, 1975. p. 191.

³⁰ **Cassel**, Gustav. Money and foreign exchange after 1914. 1922. НЛМ ОФ Инв. № 8178/88; **Robbins**, Lionel. An essay on the nature and Significance of Economic Science. 1932. НЛМ ОФ Инв. № 8179/88 (Книгите са връчени на Асен Христофоров като награда за най-добро есе на чуждестранен студент.)

³¹ НЛМ ОФ Инв. № 8176/88. – **Петканов**, Константин. „Морава звезда кървава“. Пловдив: Хр. Г. Данов. С., 1945.

ките отношения между двамата писатели по това време. Именно в началото на 1945 г. Петканов, който по това време заема висок административен пост в сферата на културата в България, демонстрира подкрепата си към проходащия в литературата проф. Асен Христофоров като пише предговор към книгата му „Скици из Лондон“. Носещи любопитна информация са и посвещенията на Димитър Талев към две негови книги, които са част от личната библиотека на Христофоров, попаднала в Националния литературен музей. Това са историческият роман „Самуил“ (Книга първа – „Щитове каменни“) от 1958 г. и книгата „Разкази и повести“ от 1962 г. Докато посвещението на Талев в първата от книгите е по-скоро формален израз на колегиалност („*На Асен Христофоров за спомен от древна България. София, ноември 1959 г.*“³²) към друг автор, който няколко месеца по-рано е приет за редовен член на Съюза на българските писатели, то второто посвещение е „доказателство“, което упътва в един не съвсем докрай разгадан сюжет: „*На Асен Христофоров през дните на нашите общи грижи и ядове около английския превод на „Железният светилник“. Дек.[ември], 1963 г., София*“³³ За работата на Асен Христофоров около превода на „Железният светилник“ се знае твърде малко. Друг малък знак за тази негова дейност може да се открие в едно от писмата на Тодор Стойчев, за когото вече се спомена. На 20.I.1964 Стойчев пише до Христофоров:

... Майка ти ми каза, че превеждате солидарно „Железният светилник“, каза ми, че ти си коректор, предполагам да си редактор. Дано бъде сполучлив преводът, че от това зависи как ще я приемат...“³⁴

Превод на „Железният светилник“ на английски език се появява и то през 1964 г. Преводач е Маргарита Алексиева³⁵ (вече спомената като член на кръжока по английски език при Кабинета за художествен превод). Вероятно тук ролята на Асен Христофоров отново е като на опитен редактор. Неговата работа и в този конкретен случай е останала зад кулисите на литературната ни история.

Оригиналните фотографии, дарени от Люба Христофорова през 1988 г. в музея, представят няколко образа – на Асен Христофоров като блестящо изглеждащ млад мъж (колежанин, студент и професор) и на Асен Христофоров, преминал през ред изпитания на човешката воля и достойнство, но вече не така блестящо изглеждащ. Забележителни са фотографиите от пътуването на семейство Христофорови (Люба и Асен) в

³² НЛМ ОФ Инв. № 8174/88. – Талев, Димитър. „Самуил. Щитове каменни“. С.: Народна култура. 1958.

³³ НЛМ ОФ Инв. № 8173/88. – Талев, Димитър. „Разкази и повести 1927–1960“. С.: Народна култура. 1962.

³⁴ НЛМ ОФ Инв. № a2924/88.

³⁵ Talev, Dimiter. The Iron Candlestick. Translated by Marguerite Alexieva. Sofia : Foreign Languages Press, 1964.

Европа, из местата, на които е учил и работил бъдещият професор и писател (Истанбул, Женева и Лондон). Тук е и „Бърлогата“ над с. Говедарци – мястото на писателя през последната третина от живота му. Фотографиран са и неговите „персонажи“ – Вуцидей, Чърчил (от „Мацакурци“) и Светла – Васил Даркев (от „Скици из Рила“), поставяйки още веднъж въпросите за съотношението документално/автобиографично и фикция в текстовете на Христофоров. Снимка от едно погребение в Панагюрище през 1910 г. насочва бъдещите биографи на Асен Христофоров към възможно проучване произхода на неговите родители (в този случай на майка му), за които не се знае твърде много.

Разпределянето на архивното наследство на Асен Христофоров в различни архивохранилища предполага и спецификата на работата около биографията му, научната, преподавателската и творческите му дейности. Подготвянето и реализирането на представителна изложба, посветена на 100-годишнината от рождението на Христофоров, е опит за разглеждане и представяне на информацията от двата обособени лични фонда, съхранявани в Централния държавен архив и в Националния литературен музей.